

BRODADORES

BORDADORAS

CAS. La reunió dedicada a las bordadoras de Sant Joan se celebró el día 13 de marzo de 2019, en el Centro de Mayores Salvador Gosálbez Alberola, con la participación de los siguientes asistentes: Francisca Giner (FRANCISCA), Felisa Giner (FELISA), Consuelo Ruiz (CONSUELO), María Juan (MARÍA J.), María (MARÍA), María Teresa Juan (MARÍA TERESA), Pepa Quiles (PEPA), Mari Carmen Lozano (MARI CARMEN), Toni Miquel (TONI). Guían la entrevista Marta Cid (MARTA) y Gaspar Belmonte (GASPAR) representando al programa *T'Estime*.

Ofrecemos a continuación una transcripción sobre lo que allí se habló, siguiendo el propio orden que se dio en la conversación. Hemos añadido algunas notas que pueden apoyar la comprensión de la entrevista.

Nota a la transcripción: en las reuniones se utiliza indistintamente el valenciano y el castellano, pudiendo estar cada testimonio o persona participante, en uno u otro idioma. En la transcripción respetamos el idioma de cada participante, corrigiendo únicamente aquello que dificulte la comprensión lectora.

VAL. La reunió dedicada a les brodadores de Sant Joan es va celebrar el dia 13 de març de 2019, en el Centre de Majors Salvador Gosálbez Alberola, amb la participació de les següents assistents: Francisca Giner (FRANCISCA), Felisa Giner (FELISA), Consuelo Ruiz (CONSUELO), María Juan (MARÍA J.), María (MARÍA), María Teresa Juan (MARÍA TERESA), Pepa Quiles (PEPA), Mari Carmen Lozano (MARI CARMEN), Toni Miquel (TONI). Guien l'entrevista Marta Cid (MARTA) i Gaspar Belmonte (GASPAR) representant al programa *T'Estime*.

Oferim a continuació una transcripció sobre el que allí es va parlar, seguint el propi ordre que es va donar en la conversa. Hem afegit algunes notes que poden donar suport a la comprensió de l'entrevista.

Nota a la transcripció: en les reunions s'utilitza indistintament el valencià i el castellà, podent estar cada testimoni o persona participant, en l'un o l'altre idioma. En la transcripció respectem l'idioma de cada participant, corregint únicament allò que dificulte la comprensió lectora.

GASPAR: En totes les reunions que fem, sempre ha vingut Isidre Buades, que el coneixeu; doncs jo he dut un record d'ell, perquè estiguera també en esta reunió, que el va fer fa anys, açò va ser del 2006, quan va fer una entrevista a Josefina Giner.

FRANCISCA: La meua germana. Aquí hi ha una foto que està ella.

GASPAR: Doncs jo volia començar llegint un poquet açò perquè sapiguen quins records ens agradaria arregar. Perquè ella, Josefina, li va escriure una història a Isidre, i Isidre li va donar forma d'article per a publicar-ho en les revistes que ell sempre publicava. Es titula "Una sanjuanera importante":

Le pido a Josefina Giner que me escriba algo sobre su trabajo, su profesión de artesana del bordado, y lo digo así porque sé que se enfadaría si la llamo artista, que lo es, y notable. Y ella, alegando que lo suyo no tiene importancia, siempre con esa humildad por delante, me envía una nota escrita a mano y con brevedad, dejándose en el tintero muchísimo de lo que ella ha hecho, y yo la transcribo literalmente para los lectores de La Rambla, por si alguno no conoce a Josefina, a la que considero una sanjuanera importante.

Sanjuaneras, una de tantas sanjuaneras dice, aprendimos a bordar en el taller de la Mestra "Calaora", como así se llamaba popularmente, pero su nombre era Doña María Galbis. La encargada del taller era Sofía. Durante años estuvimos trabajando allí, hasta que por el 48-49 hubo una fuerte crisis de trabajo y nos quedamos en casa. Pronto me trajeron trabajos particulares y así empecé yo en solitario. Por suerte, tengo actitud para el dibujo, y esto me ha valido en la vida, sobre todo para este trabajo mío. Aprendí a trabajar en oro, que es un trabajo muy delicado y laborioso, y por fin llegó lo que siempre había deseado hacer, bordados en oro para la iglesia. El manto de la Dolorosa

era una pasada hacerlo, desde el dibujo hasta la terminación. Después, llegaron estandartes para las cofradías y para el Cristo.

FRANCISCA: No he pogut dur una foto del manto de la Dolorosa. Van vindre de Benidorm a vore si el fèiem igual, però la meua germana ja estava mal, i no vaig voler. Ella si que volia, i jo li vaig dir que no ens comprometíem a fer-ho. Tot el que tenim de la meua germana, és del cap d'ella. Ella no ha agarrat mai un llibre, mai. I mira que hem brodat, ha arribat a tindre a 25 brodant, i tot era del seu cap, tot, tot, tot... Ella no ha agarrat mai un dibuix.

GASPAR: (Continua con la lectura del texto de Isidre Buades) *Después llegaron estandartes para las cofradías y para el Cristo. La capa que lleva en el camarín diaria está hecha con hilo y algodón, y bordada también por mis dos hermanas, que regalaron el trabajo. Luego a otro manto le añadí y lo modifiqué. Más tarde hice otro, aunque no fuera para una virgen, sino para alguien que pudo haber sido un alma caritativa, la Verónica. Este manto me gustó mucho realizarlo, pues el encargo me lo hicieron unos chicos con toda la ilusión, pero con un presupuesto muy bajo. Y lo hice. Les vi con tantas ganas. Fue admirable. Me dejaron trabajar a mi antojo, y ellos estaban asustados, pues me pasé en el dibujo. Hice lo que me gustaba; estuve a punto de quitar trabajo, pero quedó tan bonito, que quitar trabajo no me apetecía, así que lo dejé tal cual. La verdad que no me importó el dinero en esos momentos, solo que quedara bonito, me gustara y fuese un trabajo bien hecho. Estos chicos de la Verónica son formidables, les estoy muy agradecida. Es un gozo trabajar con ellos.* Bé, l'article era d'Isidre Buades. Ho he llegit perquè els records que contava ella són els que volem arreplegar aquí.

El Taller de la Mestra Calaora

MARÍA J.: [Observan una foto] Mira, ahí estic jo, la meua germana que ja ha mort, una tia meua que també, la meua àvia, una cunyada meua, Carmen una xica, el meu germà, el nebot meu... I aquí també estan la meua germana i la meua cunyada brodant. Esta és Sofia, l'encarregada, que era tia meua. I esta és la Mestra "Calaora". Esta és Maria Galbis, que era la mestra, i estes xiques són totes brodadores...

GASPAR: I vosté va treballar en el taller de Maria Galbis?

MARÍA J.: No, jo no, la meua germana que és esta. La meua germana sí que va treballar allí.

GASPAR: I vosté la va coneixer a Maria Galbis?

MARÍA J.: Sí home, sí. Jo d'ahí no eixia, llevant-li retallets de roba. Ens muntaven per a vore a les xiques i això...

GASPAR: A on tenia el taller Maria Galbis?

MARÍA J.: Primer en la Rambla, on está el banc. I després es va passar ahí baix, a Jaume I, on està ara la papereria. I tenia altra planteta baixa un poquet més amunt. I allí estàvem, entre allí i l'altre puesto.

PEPA: Estava en front de Suma.

TONI: Damunt de la Caixa eixa que hi ha...

PEPA: Caja Mar

MARÍA J.: I estes són les xiques [Señala en la foto] que anaven a brodar, que van fer una carrossa i van eixir l'encarregada, que era la meua tia, la Mestra "Calaora" i totes... la meua germana...totes.

GASPAR: I quins records tenen del taller de Maria Galbis? O havia més tallers aquí en Sant Joan?

MARÍA J.: El primer el d'ella.

FELISA: Havia brodadores.

MARÍA J.: Brodadores escampades... moltes.

FELISA: La meua germana anava a Maria Galbis, però brodaba ella, la meua cosina també. Havia vàries.

MARÍA TERESA: Després, en l'època meua, ens va ensenyar Carmen Sala.

MARÍA J.: Carmen Sala també anava al taller. Carmen crec que està aquí [Se refere a la foto]. Eixa és Carmen Sala.

MARÍA TERESA: És la que em va ensenyar a mi. A vore...

MARÍA J.: Que també va eixir del taller de Maria, sí. En aquella època totes anàvem al taller de Maria.

FELISA: Jo crec que el 100% va eixir del taller.

MARÍA J.: Del taller de Maria, perquè no hi havia una altra.

FELISA: Anaven separant-se després, separant-nos. Perquè això també ho va fer la meua germana, i altres particulars, com la seua cosina i la seua tia...

PEPA: La meua tia tenia 5 o 6 xiques també treballant ahí.

FELISA: Però després van aparèixer moltes separades.

FRANCISCA: Després la Maria Galbis no sabia brodar...

FELISA: Eixa era la gràcia.

GASPAR: ¿No?

FRANCISCA: La professora no sabia...

MARÍA J.: Però sabia què estava mal.

FELISA: Mira, anava jo, i estaven fent un joc de taula. I resulta que no podien parar perquè no s'acabava per a la data. "Doncs, hem d'anar a dinar", al final "Bé, aneu-vos, i Sofia i jo ens assentem un ratet". Sofia era la seua tia, i s'assenten. Tornen les xiques, la meua germana ja va vore el problema i pensà "Mare meua, en vore astò". S'asseuen totes, i en un moment diu: "Mestra, pot vindre un moment? Mire, em fet això bé?" Pegà un crit, "Això, la *marranà* que hi ha ahí fetal!", i diu la meua germana: "Acabe d'asseure'm, qui ha tocat este tambor?", i ja es va callar, perquè ella no sabia brodar.

MARÍA J.: Sabia dirigir.

GASPAR: Curiós, no?

FELISA: Curiós del tot.

GASPAR: Bé, jo només que conte una historieta, perquè a l'Arxiu tenim tota la documentació antiga de l'ajuntament, i per exemple, tenim documentat que Maria Galbis, va treballar per a l'ajuntament brodant les banderes de la República.

FELISA: Jo sé la de la música, que la va brodar una senyora, Teresa, que era la dona de Basili, el secretari de l'ajuntament. Però esa senyora era republicana i li posà l'encarnat, el morat i el groc. I el seu home que veu la bandera: "¡*La virgen santa!* Però com has fet això?". Total, que va haver de tapar la morada; el va arreglar i el va tapar. Quan la meua germana va fer la bandera nova, que és esta, va desfer l'altra, i la meua germana diu: "Mira, aquí está". Va eixir baix el tros morat.

GASPAR: I eixa va ser la bandera de la banda de música, veritat?

MARÍA J.: Sí, la de la banda de música.

GASPAR: En els llibres del ajuntament diu que Maria Galbis va brodar la bandera de l'ajuntament.

FELISA: Ah, de l'ajuntament no sabia. Nosaltres de l'ajuntament vam brodar el cordero de la República [SIC]. Vam brodar astò [Mostrando una foto].

GASPAR: Ah, sí, exacte. Eixa la tenim en l'Arxiu, allí penjada.

GASPAR: Com era anar un dia al taller a treballar? Quan començàveu? Quina jornada teníeu ahí?

MARÍA J.: Allí tot el dia.

FELISA: Això era anar tot el dia; el que passa és que hi havia algunes que vivien dalt, tenien que vindre a peu de Fabraquer, de la platja, de Benimagrell, i venien algo més tard que altres. Però allò era un *cachondeo*.

FRANCISCA: Se brodaba tot el dia.

FELISA: Tot el dia.

FRANCISCA: I quan s'acabava, allà les 10 de la nit, era brodar per a nosaltres, per a fer-nos l'aixovar, com es deia antigament.

GASPAR: I ho pasaveu bé brodant?

FELISA: Allí sí, en ca la Mestra. La pobre dona era llestíssima, a més, guapa de cara no era, però era molt elegant, alta. Tenia un tipus molt elegant. I anàvem i era un *cachondeo*: "Mestra, ens deu tant, eh?". Sempre estàvem amb el deute, perquè ella sempre posava menys hores. La seua tia, que era l'encarregada, deia: "Que no mestra, que he estat jo vigilant-ho".

GASPAR: Clar, i allí treballàveu per encàrrecs, no?

FELISA: Sí, sí, venien d'Alacant moltíssimes...

MARÍA J.: De Madrid... Doncs no he treballat jo a muntó per a les senyores més agosarades d'Alacant. L'aixovar les feia.

FELISA: I després es va quedar la meua germana. La meua germana també ha brodat per a totes les senyores més principals d'Alacant.

FRANCISCA: En aquell moment teníem moltes xiques brodant.

FELISA: Moltíssimes.

GASPAR: Quantes xiques havia en el taller treballant?

FELISA: En el taller de Maria Galbis... 50 i algo...

FRANCISCA: Nosaltres hem arribat a tindre 25 brodant en la meua casa. El que passa és que moltes de Campello venien, el dibuixaven i s'ho enduien, el brodaven i el tornaven. De Mutxamel també. Vam tindre 25 xiques brodant.

FELISA: Maria Galbis tenia una dibuixadora; ella ni dibuixava ni brodava. Tenia qui li dibuixava, i tenia a la seua tia que també.

MARÍA J.: A escala dibuixava. I la seua tia. [Se refere a la tia de Pepa]

PEPA: Es cridava Conxeta Gomis, la meua tia.

FELISA: Però la meua germana tot, tot es d'aquí [Se señala la cabeza]. Ella no ha tocat dibuixos, i no hi ha dos falde iguals

GASPAR: Clar, també fèieu les falde de les reines i les dames, no?

FELISA: Faldes de les reines i coses per a l'església. I mira el que hem fet, fins tartes, que fixa't tu...

FRANCISCA: Hem fet de tot.

Bordando desde niñas

MARTA: Y ¿a qué edad empezaban a bordar?

MARÍA TERESA: Doncs, de ben jovenetes.

FELISA: Yo con 10 años.

FRANCISCA: Tenemos fotos de niñas pequeñas.

MARÍA TERESA: Jo vaig començar a brodar quan eixia de l'escola.

MARÍA J.: La meua germana també, quan eixia de l'escola. Se n'anava de l'escola a brodar.

MARÍA TERESA: Jo igual.

GASPAR: Clar, perquè a l'escola també es brodava, o no?

(Afirmen)

CONSUELO: Por las tardes, las niñas.

FRANCISCA: En el cole sí que hem brodat.

PEPA: Fèiem labor.

GASPAR: Vau estudiar al Grupo?

(Afirmen)

GASPAR: I ahí quines mestres teníeu que brodaven?

MARÍA J.: Doncs la mestra que et tocava. Havia un dia que donàvem labor.

FRANCISCA: Sí, per la vesprada, tota la vesprada.

MARÍA TERESA: Fent punt de creu.

FRANCISCA: Jo tenia una que li deien Donya Juanita, després vaig tindre una altra que li deien Donya Patro, i després Donya Pepita. No havien més, 3 classes.

GASPAR: I quines coses vos ensenyàveu en classe de brodar, punt de creu o què?

FRANCISCA: T'ensenyaven a fer punt de creu, a brodar, a cosir si volies, fer trau, vainica...

FELISA: Jo es que he anat molt poquet al col·legi, llavors... M'agradat molt tota la vida. Hi vaig passar de primer a tercer. En aquella època venia tots els mesos un inspector i feia un examen, i dos de cada classe s'examinaven, i passaven de primer a segon, i la mestra de segon no tenia cap xica per a passar a tercer, i la mestra de primer diu: "Jo tinc dos que estic segura que passen", i ens va examinar a una altra amiga i a mi, Reme la de Moltó i jo, i vam passar de primer a tercer. Jo per segon no vaig passar, però jo he anat molt poquet

FELISA: Ara tinc nebots en el col·legi, en Rajoletes i ara els ensenyen a ballar els típics balls de la regió, i els enseyen pràcticamente la història un poc, que tinc un nebot que sap més de Sant Joan que jo.

FRANCISCA: Jo he anat ahí a Rajoletes a donar bolillos.

FELISA: Hem anat ella i jo.

GASPAR: I en casa les seues mares, les seues àvies?

FRANCISCA: De la meua mare tot, no sé de la meua àvia, però la meua mare igual, perfecte tot. La meua mare feia de tot el que li deies, per això crec que nosaltres hem eixit així.

GASPAR: On vivíeu volsatres?

FRANCISCA: Nosaltres primer vivíem en Gandía.

FELISA: Jo vaig nàixer en Gandia. Però als 2 anys, ja vam vindre aquí.

GASPAR: I on vau viure aquí en Sant Joan?

FRANCISCA: Primer en el carrer *San José*.

FELISA: Després ahí, en front del bar Pepe, que hi havia abans una carnisseria i ara està Robenove.

FRANCISCA: En la esquina de Robenove. Ahí va ser quan la meua germana tenia el taller. Ahí.

FELISA: I brodàvem, en la primera planta. Això havia sigut un bar anteriorment, i era xicotet, no era gran. Però dalt sí que era una sala gran, i ahí era on jugàvem, i després a l'altre pis ja dormíem; teníem habitacions. I ahí ho va alquilar el meu pare, però el meu pare bar no va posar.

GASPAR: I s'eixia al carrer o al pati, o a on es brodava en casa?

MARÍA TERESA: En estiu en la porta

FRANCISCA: Nosaltres no.

FELISA: Nosaltres teníem en la meua casa, que la sala era molt gran, i tenia balcó al carrer i balcó a la plaça, i llavors s'obrien els dos balcons.

FRANCISCA: Però es que nosaltres, en estiu, ens anavem a la platja que teníem un *chiringuito* abans, que hem treballat més que tontos. El meu pare va posar un *chiringuito*, va morir, i nosaltres vam continuar fins que hem anat casant-nos. Estàvem tot l'estiu en la platja. Es quedava la Fina, Josefina, ella sí que es quedava a brodar, per a tindre faena per a l'hivern, clar.

TONI: Em recorde jo que anàvem en estiu al *chiringuito* de vosaltres. La meua mare se'n duia fetge fregidet i una truita, i allí ens posaven la Casera.

FRANCISCA: El *chiringuito* eixe en estiu ens feia per a l'hivern.

Trabajar y divertirse

GASPAR: Bé, i allò que contàveu abans que es passava molt bé el dia treballant en el taller...

FELISA: Sí, en els dos.

GASPAR: S'escoltava música, es cantava?

FRANCISCA: De tot.

MARÍA J.: Sentiem novel·les...

FELISA: A l'alcalde Paco Burillo li heu conegut? Doncs la dona llegia novel·les, i quan venia, tots callaets brodant i ella contant. Ens contava novel·les o pel·lícules.

GASPAR: I quines cançons es cantaven? Recordeu alguna cançó que es cantara en aquel moment en el taller?

FELISA: Les cançons de Pasqua, no t'en recordes?

MARÍA J.: De tot...

El dia de Pasqua, el xiquet plorava perquè el catxirulo no se li empinava.

La Tarara sí, la Tarara no, la Tarata mare la que canto jo.

Tiene mi Tarara unos pantalones que de arriba a abajo todo son botones.

La Tarara sí...

Això era per a la mona.

FRANCISCA: Lo que s'estilava...

Encargos y ajuares

MARTA: Y cuando traían los trabajos al taller, claro, tendrían un tiempo para hacerlo, ¿no?

FRANCISCA: Tenías que ir, te llamaban o venía otra amiga y te decía: “Mira, que mi cuñada...”, tenías que ir y llevarle dibujos, enseñarle dibujos... Después, tenías que ir a recoger la tela, y luego a devolvérselo. A última hora ya no, venían ellas, lo elegían y ya se lo llevaban. Pero de primeras hacías 3 o 4 viajes antes de hacer una cosa.

PEPA: Mi madre hacía vainica, ella bordaba vainica y festón. Pero yo me acuerdo que mi madre era la que iba a Alicante a devolver. Mi tía lo planchaba y se lo llevaba en un *mocador fent bolic*, que se decía, se lo ponía ahí y se lo llevaba a Alicante. Y había veces que mi madre hacía hasta 2 viajes para cobrar, porque había unas señoras... muy señoras...

PEPA: Y es lo que dice Paca, yo me acuerdo que mi tía sacaba los dibujos. Ellas escogían lo que querían, se apalabraba y había un tiempo que era para el ajuar.

FRANCISCA: Claro, si se casaban...

PEPA: Desde bolsas de pan, juegos de cama... Bueno, todo. Iniciales de cosas se bordaban y claro, a lo mejor pues la señora de Fulanito de tal, el médico de no sé que, la finca de no sé cuantos...

MARTA: Y, un ajuar, por ejemplo, ¿qué llevaba?

FRANCISCA: Pues depende de lo que querían gastar.

MARTA: El más caro, ¿cuál era?

FRANCISCA: Pues yo te digo el más caro, una mantelería, era la más cara que hicimos nosotras, y valió 4.500 pesetas

GASPAR: En quin any va ser això, més o menys?

FRANCISCA: Doncs, jo em vaig casar en el 63 i això va ser abans. No sé si conecís vosotras la Ciudad de Roma de Alicante, una tienda que creo que la han quitado. Era para la dueña de ahí, la mantelería más cara... que la vio... ho dic en valencià?

MARTA: Claro

FRANCISCA: La va vore en Madrid, en una exposició que era per a la filla de Franco, el que li havien regalat. I eixa senyora va anar i li va agradar, i va fer en un bloquet un dibuix d'allò que havia vist, i s'ho va donar a la meua germana. I la meua germana doncs va anar traent dibuixos fins que va dir la xica: "Fina, eixe". I quan ho vam fer, diu: "Si no fuera porque he visto yo que lo has hecho, te diría que es el que había en Madrid de la exposición", se li va quedar... La més cara, eh! Hem fet de manteleries... que només per a planxar-les... Te dic jo que ara, en 1000 euros, no la planxava bé. I amb planxes de carbó d'eixes que calentavem...

PEPA: Jo les manteleries que tinc de la meua tia... això que deien un joc per l'aixovar... jo no les he arribat ni a traure del seu puesto, per si de cas cal planxar-les. Estan igual que les va planxar, i els drets que es feien per a planxar-les, continúen com si l'hagueren planxat fa un rato. És una artesanía planxar.

MARÍA J.: Planxàvem amb planxes de ferro en ca la Mestra, que la planxadora era Teresa.

FRANCISCA: La primera planxa elèctrica, va ser quan li vam planxar a la propietària de estos de Sánchez, que tenien una tenda, i ens la van dur elles en aquell moment. Vam dir: "Que bé la planxa eléctrica!", però havies d'anar amb molt de compte, perquè quan t'encantaves havia fet una taca. Perquè clar, ho banyàvem tot, tenia que estar tot banyat per a secar-ho amb la planxa, en aquell moment era una faena...

MARTA: ¿Cuántos juegos de sábanas podía tener un ajuar?

MARI CARMEN: Una docena, media docena, manteles pequeños, mantelerías grandes, más pequeñas...

FRANCISCA: Mantelerías se hacían de 3 tamaños.

FRANCISCA: Cuadradas...

MARI CARMEN: Redondas...

FRANCISCA: Se hacían pequeñas para mesitas de té, se hacía la grande, a lo mejor todo el mismo lote, todo igual, las tres mantelerías.

FELISA: Però això és segons la mare, els diners que té o els capritxos.

FELISA: Jo he tingut 3 filles i li vaig fer 6 a cada filla, 6 jocs de llit a cada filla. Tinc una cosina, bé la dona de un cosí, que a la primera, a la matjor li va fer 28. Vam anar a

ajudar-la, a estendre-les i a planxar-les ¡28! Li vam dir: “Estás loca”, “Uy, doncs clar. I encara tindrà més”.

MARÍA TERESA: I això ara no es gasta.

FRANCISCA: Es que ara no volen. Jo tinc dos netes que estan casades i una que està fadrina, i les mares tenen brodats, perquè els vam fer. Ara no volen, les filles no volen.

Talleres, encargos y comercios que se dedicaban al bordado

GASPAR: En aquella època, que estaveu treballant en el taller aquí en Sant Joan, quins altres tallers, aquí o en Alacant, hi havia que foren competència?

FRANCISCA: Nati *la Vergara*, també brodava.

FRANCISCA: I teníem totes faena, perquè es feia molt. Es brodava molt.

GASPAR: En eixa època, on compraveu les teles, els fils i tot?

FRANCISCA: Doncs havia voltes que els compravem en Alacant, aquí no hi havia. Hi havia una merceria per a comprar algun fil, però per regla general, la meua germana desde prompte ja venien representants i compraves fils i puntilles.

GASPAR: Venien representants aquí a Sant Joan.

FRANCISCA: Venien unes dones d'Elda que vendien puntilles de bolillos. En aquell moment les compràvem per encàrreg nosaltres. Ens ensenyaven, “Doncs, esa”, i ens la feien.

GASPAR: I quin puesto era en Alacant?

PEPA: La Tolrà.

FRANCISCA: La Tolrà era un llançol normal.

MARÍA TERESA: I després, Julián López en l'època meua.

FRANCISCA: Els llançols bons i les manteleries fines, en Nitier.

FELISA: A uno que li deien Albert, li encarregàvem després també...

FRANCISCA: Micaela, la de la merceria que anàvem allí.

FELISA: I també li brodàvem a Angel el de Manila, que ells vendien teles però, tenien encàrrecs i la meua germana els brodava i, bé, nosaltres, hi anàvem allí...

PEPA: La Viuda de Tolrà.

FRANCISCA: Després d'eixa estava ja la del Mar de plata, que era més fina. El Mar de plata era més fina que la Viuda.

GASPAR: Per tancar eixa època, quins eren els treballs que es feien aquí especials? Vull dir, es feien brodats, es feia vainica, es feien bolillos?

FELISA: Nosaltres hem fet vestits de núvia, però varis, eh? Hem fet pastissos per a bodes. Reines, que això ja, quan vam començar amb estos vestits, la meua germana va deixar de treballar. Per a l'ajuntament els hem fet varies coses, per a la música, vestits de nit... Esta és filla meua [señala en una foto] i es va ensenyar en este vestit; es va ensenyar a brodar, que ella no sabia. Encara vivia la meua germana, i li diu: "Agarra't ahí que vas a fer-ho". Però ahí hem fet... Mira, disfresses, els enanitos també, tot nosaltres, tot, tot, tot...

GASPAR: Bueno, i les que vau aprendre en esa època en eixos tallers, en el de Maria Galbis, per exemple, vau ensenyar a les filles després a bordar en casa?

FELISA: Les meues, les tres.

GASPAR: I, quan va tancar este taller?

FELISA: Este taller doncs... Jo em vaig casar en el 63... El tancarien pel 60 o per ahí.

GASPAR: I ja vau continuar cadascuna en la seua casa, pel seu compte.

PEPA: Sí. Havia gent major, com esta senyora [se refere a Maria Galbis] que tenia... però havia una altra gent major que brodava, que se n'eixia del taller i brodava també. Ella tenia 50 persones i altres tenien 10, tenien 15; i després havia com una xarxa de gent que treballava, perquè jo recorde la meua tia, que la vainica li la feien unes dones que vivien en la placeta de la Creu.

FELISA: Vicentica i Lola

PEPA: La dona del pulimentador, que viu aquí en el carrer major, que feia festó.

TONI: Maria Gascull, no brodava allí també?

FRANCISCA: Maria Gascull ha vingut amb nosaltres.

TONI: Jo veia sempre a la dona...

FELISA: Venia a la meua casa. El que passa es que la meua germana li donava faena, i ella se l'endua.

TONI: Jo la recorde darrere, brodant tota la vida.

PEPA: Es que hi havia molta gent que brodava pel seu compte...

FELISA: De Maria Galbis van anar quedant-se a la seua casa, moltíssimes, moltíssimes. Algunes agarraven 2 o 3 xiques, altres venien a la meua casa, perquè Fineta la Roja venia a la meua casa, la meua cosina Carmen també va vindre, osiga que...

FRANCISCA: Un muntó... I Carmen Sala...

PEPA: Per aixó, que hi havia molta gent per fora, com tallerets xicotets que hi havia. Potser no amb l'envergadura d'esta dona, que tenia un bon taller.

Vivir de los bordados

GASPAR: Així que, per a l'economia de la casa era fonamental.

MARÍA J.: En totes les cases.

FRANCISCA: Es que en Sant Joan no hi havia una altra cosa.

MARÍA J.: Era brodar, brodar i brodar.

FELISA: Del 48 al 49 van aparèixer aquí les tomaques, que jo m'em vaig anar. Vam vindre del bar de la platja i ja no brodava, ja a les tomaques.

GASPAR: I abans de les tomaques, les dones només treballàveu en els brodats?

PEPA: No, estava la fàbrica de tabacs.

MARÍA J.: Estava la fàbrica d'ametla.

FRANCISCA: Jo he anat al trencador del *Sifoner*.

FELISA: Tres trencadors.

MARÍA J.: Manuel Fluxià, el *Sifoner* i el de Fabraquer també tenia el trencador.

GASPAR: I les dones treballàveu ahí?

MARÍA J.: Jo he treballat amb Manuel Fluxià.

FRANCISCA: I jo també

FELISA: Uno que havia en el carrer San José

MARÍA J.: La del botero

MARTA: Porque, ¿qué salario se podía sacar una persona?

FELISA: En el primer almacén que empecé yo, trabajara las horas que trabajara, 7 pesetas al día.

MARÍA J.: 6 pesetes, 7 pesetes...

FELISA: Trabajaras las horas que trabajaras, 7 pesetas. Luego fue subiendo poquito a poquito, poquito a poquito. Yo llegué, lo máximo, en Boni 1.100, al mes, eh.

MARÍA TERESA: 1.000 y pico en la Hermandad.

GASPAR: I brodant, quin sou podíeu guanyar vosaltres?

FELISA: Ella [Refiriéndose a su hermana Josefina] ja no cobrava, perquè la meua germana: "Aneu a tornar esta faena", i venien, començava: "Mira, a Fina tant, a Lola tant, a Fulana tant, tal"... A nosaltres no ens quedava mai.

GASPAR: Bé, però algunes sí que tindrien ahí un ingrés de diners, no?

FRANCISCA: Home, algo había, la meua germana sempre...

FELISA: Algo li quedaba.

FRANCISCA: Per a la casa...

FELISA: Algo li quedava a la dona, però de cobrar un sou nosaltres brodant, quan?

PEPA: Era molt de treball... Però sí, perquè la meua tia es va quedar viuda en la guerra, li van matar a l'home, i han viscut ella i la seua filla. Han viscut bé.

GASPAR: De bordar?

PEPA: De brodar. Elles només vivien d'això, i han viscut bé. El que passa es que han treballat sense limit d'hores.

FRANCISCA: Doncs el que hem fet nosaltres, de brodar i brodar i brodar; i en l'estiu com ens anàvem a la platja, doncs ens anava millor, però l'hivern... La meua mare, la pobre es va quedar viuda amb 49 anys, amb 5 fills, doncs era brodar i brodar i brodar.

FELISA: I sense pensió, 5 fills i sense pensió

FRANCISCA: Jo, ara mateixa, en els vestits estos de reines de les festes, jo anava, i que valia una falda per exemple, la tela, 10 euros, un exemple. Doncs en la tenda em cobraven 9 o 8, saps? Ja me guanyava jo ahí 2 o 3 euros, o 5. Com compravem molt, doncs et quedava ja... Però en aquella època no. En aquella època, les tendes sempre et feien un poquet, perquè compràvem molt... Et feien un poquet però...

MARTA: Pero, hubo un momento en el que llegó la crisis, ¿cuándo empezaron a cerrar los bordados, o a abandonar?

FRANCISCA: Pues, los bordados, te digo que mi hija se casó, y todavía hice bordados. Con la segunda, que la segunda hará 30 y algo que se casó. Pero de ahí para abajo... ahí la gente empezó a no... Luego sí que se hacía mucho esto que era para bebés...

MARI CARMEN: Para el carrito.

FRANCISCA: En aquell moment totes les xiques es feien això. A muchas señoras les gustaba ir con el coche, con el carrito con los bordados. A mí mismo, esto lo hice para cuando nació mi nieto; cogía yo a mi nieto en el carro y llevaba esa sábana y me encantaba.

MARTA: Claro.

FRANCISCA: Pero ahora no...

CONSUELO: Yo a mi hijo sí que se la hice.

FRANCISCA: Yo tengo de mis nietos. Mis nietas han gastado esto en las cunitas estas chiquitinas que hay, que las pones aquí y allá, pero en el coche no.

MARTA: Y ¿qué es lo que ha terminado con el trabajo del bordado? ¿Qué ha sido? La industria, supongo.

FRANCISCA: Que la gente no quiere... Mira, para planchar esto necesitas... Tienes que plancharlo mojado para que se te quede bien.

MARI CARMEN: Es que ha canviat un muntó.

FELISA: Bueno todo, ahora "Ay, mamá ¿eso, por favor, vas a ponerle a mi hija?"

GASPAR: Han cambiado los gustos.

FRANCISCA: Tenemos cosas que no las quieren. Yo tengo una tira bordada, que tendrá uno 8 o 10 metros, que les hice para mis dos nietas, cuando se casó esta... Ese traje también está hecho por mi hermana. Les hizo dos vestiditos con una tira bordada así de ancha, monísimos. Tengo lo menos 10 metros. Allí está la tela, y no quieren que les haga nada. "¿Les hago vestiditos a las nenas?", "Ay, no, abuela que eso..." y allí está.

TONI: Després també està per als batejos, no?

MARÍA TERESA: Els vestits de batejar.

FRANCISCA: Mira, la meua germana ha dut uno, que té uno d'ella i uno meu, per a batejar-los.

MARÍA J.: Jo també vaig fer per a batejar.

Aprender a bordar

GASPAR: Bé, i com vau aprendre? Com vas aprendre tu a brodar? En casa?

MARÍA TERESA: Una tía meua em va ensenyar a fer punt de ganxo, i tinc cobertors, uns cobertors preciosos, tinc cuadros, els vestits de batejar dels meus fill, cobertors de les cunes, cobertors dels llits... I saps a on estan els cobertors? En la meua casa que no ho volen.

GASPAR: Pero eixa tía teua venía també de haver treballat en algun taller o...?

FELISA: Sí, claro, amb la Mestra "Calaora".

MARÍA TERESA: Doncs ella va ser qui em va ensenyar a fer punt de ganxo, i jo tinc de punt de ganxo meravelles, meravelles...

MARTA: Y para hacer este trabajo ¿cuánto tiempo te puedes tirar?

MARÍA TERESA: Me tiré 2 años

MARTA: Claro, es que madre mía...

MARÍA TERESA: Es que es el hilo muy fino, y cada pasada es diferente, eh. Tenías que ir contando, y tenías que ir...

GASPAR: Y el patrón de esto, ¿dónde lo cogéis?

MARÍA TERESA: En las revistas esas de *punt de ganx*. [Preguntando a Mari Carmen] No eres tu qui ens feia els dibuixos dels jocs?

MARI CARMEN: Sí...

MARÍA TERESA: Es que dic jo, jo crec que eres tu la que ens dibuixava els jocs que brodavem. Ella pintaba, te hacía el dibujo y tú tenías que ir bordándolo.

GASPAR: Anem a fer de uno en uno [Se refiere a las muestras de bordado que han traído las mujeres]. Com ella ens ha parlat d'este, aquest altre com es feia?

MARÍA TERESA: Este com es feia? Bé doncs, tenies el dibuix en una fulla i anaves mirant el dibuix i fent, i contaves. Havies d'anar contant. Això mira, és un mantel normal i corrent. Això també, d'un dibuix, clar; els cobertors, que són preciosos però pesen molt i jo no podia. Les cortinetes...

GASPAR: I eixe que ens heu ensenyat que era més vell?

FELISA: El va fer la meua mare. Això és calado, es diu calado. Van traent-se fils...

MARÍA J.: I després, es broden

FELISA: I després, vas amb una agulla i un fil, vas ajuntant i vas fent el dibuix.

MARTA: ¿Y se notaba que un trabajo salía de un taller o de otro? ¿Había un estilo, o no lo había?

FELISA: La meua germana va començar amb Maria Galbis, però la meua germana, pràcticamente, es va ensenyar ella, no es que va agarrar l'estil de Maria Galbis; i així hi havia un muntó de xiques, que després es van separar de Maria Galbis i cadascuna... Però a l'hora de mirar d'una i de l'altra podia la meua germana dir: "Este l'ha fet Carmen", perquè és com l'escriure, és una cosa igual, tots escrivim però cadascú té...

MARTA: Tiene su propio estilo, claro. Incluso su propia técnica.

PEPA: Això és una caixeta de dibuixos que els feia la seua tia, que era la que dibuixava i feia els dibuixos que utilitzaven. Bé, Maruja això ho saps tu millor...

GASPAR: Explica'ns com es feia eixe treball.

MARI CARMEN: Este es calcat; aquest posàvem el paper blanc damunt d'uno brodat, i passàvem una pedra negra i es quedava. D'ahí es tornava a traure...

FELISA: Però la pedra negra la passaves quan estava brodat.

MARI CARMEN: Claro

FELISA: Per a traure el dibuix, i els trèiem de llibres... Però la meua germana això, tots els que hi ha, els ha tret d'ahí [Se señala la cabeza].

MARTA: Pero sí que hay dibujos que son... Por ejemplo, este dibujo en los años 40 ¿se hacía o no se hacía?

FRANCISCA: Ese dibujo creo que es eterno, de 100 años...

MARTA: Cuéntanos lo que me estabas contando, cómo dibujabas.

MARI CARMEN: Pues nada, la manera de dibujar que ya sabía del taller de Maria Galbis. Mi tía es que estaba, pero ella no era bordadora, estaba en un cuartito donde estaba la que dibujaba, la que cortaba y ella marcaba. "Marcaba" quiere decir, por ejemplo, las vainicas, cogía una aguja y marcaba o sacaba un hilo, ¿sabes?, y así emprendía. Lo mismo era empezar que rematar para facturarlo, eso era. Mi tía se salió del taller y lo hacíamos en casa. Este es el almendro tradicional.

FRANCISCA: Jo em vaig aborrrir i no vaig voler fer-ho més. Amb eixe em vaig ensenyar jo a brodar.

FELISA: Després amb una agulla vas pam, pam, pam... Picant. I parafina y *azulete*, posàvem la parafina es desfeia, posàvem l'*azulete* i es feia una pasta, una pasta dura i un trocet ho enrotllàvem, ho enrotllàvem... Ho banyàvem i ho passàvem per damunt i com estava picat es quedava marcat.

GASPAR: Pero ese almendro ¿qué pasa? Es feia molt?

MARI CARMEN: Pues es que era la flor del almendro...

FELISA: I agradava molt.

MARI CARMEN: Agradava molt als d'aquí. Per exemple, eixe i el de rosetes, que em dit sempre.

Técnicas y bordados más populares

PEPA: Es feia de tot, veus? Servilletas, los peinadores para el pelo, los ajuares que tenían todo lo que querías...

FELISA: Esto lleva trabajo, pero trabajo, eh? Este me lo hice yo con niñas que venían al taller de mi hermana a enseñarse. Un llançol.

MARTA: ¡Qué bonito!

MARI CARMEN: Muy bonito todo pero...

MARÍA J.: ¡Te dejas la vista! Es trau el fil de la tela...

FELISA: Això està dibuixaet, i llavors este tros, com va brodat, es broda, i aquí van traent-se els fils així...

MARÍA J.: Es fa la malla

FELISA: I llavors, va fent-se, que és diferent este dibuix a eixe. A aquest li deien la malla normal, i a eixe creueta. Fil turet, li diem en castellà. Doncs ensenyant-se les xiques que venien, me'l van brodar... bé, elles i jo.

MARTA: Y para hacer una sábana como esta, ¿cuánto se tardaba? ¿Qué costaba?

FRANCISCA: Hacíamos uno... eixe que feiem dels *bollos* que tenen les meues filles... Levantándome, poniéndome a las 9, después comer y cenar todo normal, y después bordar hasta la 1 de la noche, de lunes a sábado, y valía 400 pesetas. De lunes a sábado todo el día, todo el día...

FELISA: La práctica que has hecho puedes calcular; con esto se puede tardar media hora, con esto un cuarto, y empiezas así... Ahora, llegas a esto, el calado, no te lo puedo calcular ahora porque es que sacar...

CONSUELO: Son horas y horas.

FELISA: Los hilos, que cuesta; la tela es fina y cuesta, y luego hacerlo...

MARÍA TERESA: ¿Sabes lo que pasa? Que la gente joven esto no lo quiere porque luego hay que plancharlo

MARTA: Ya claro...

FRANCISCA: Pero aquí se duerme de maravilla

FELISA: Mira, este era de los más caros que se hacían, he traído la almohada solo. Y estos eran más sencillos, pero nos gustaba... A mi me gusta más. Fíjate que cosa más sencilla...

MARI CARMEN: Això està fet a mà, i el de nosaltres... la meua tia ho feia a màquina.

MARÍA J.: A màquina, pero també així.

FRANCISCA: Feia uns jocs preciosos.

MARI CARMEN: El de campanetes ho té tot el món.

MARÍA J.: Sí.

GASPAR: A mi m'han dit això, que moltes que s'han casat aquí en Sant Joan tenen els llançols amb els brodats pareguts.

MARÍA J.: Sí, els dibuixos pareguts.

FRANCISCA: Venia una, l'agradava un: "Fes-me eixe"...

MARÍA J.: Estava el de l'ametler, que eixe sí que du faena.

FRANCISCA: Eixe no vaig voler jo ferm'ho de tants que vam fer...

PEPA: Cualquier cosita, para todo se bordaba.

FELISA: Pero estas cosas nuestras era cuando venían "Fina yo quiero enseñarme a bordar", "Ale, cógete ahí, eso se hace así y así"

PEPA: Doncs sí, i van ensenyant-se

MARI CARMEN: Si es que de cualquier retalito se hacía cualquier cosita.

FELISA: Y esto lo he traído por curiosidad, aquí me enseñé yo a bordar con este tapetito.

GASPAR: ¿Amb quants anys va ser això?

FELISA: Doncs, això tindria jo 12 anys o així.

Los bordados de la Iglesia

GASPAR: Bé, no hem parlat de l'esglesia, no hem parlat quasi dels mantos...

FRANCISCA: Això ho hem fet nosaltres, que és un pal·li. El pal·li del Crist que du ara. El dia de la festa l'entren al Crist baix d'este pal·li.

MARTA: Entonces ¿ustedes decían que hicieron los mantos de la virgen de aquí?

FELISA: Completo, hicimos completo la Verónica, la Dolorosa, y el del Desprendimiento, que era pequeño, y entonces mi hermana le añadió, que no se nota el añadido. Los bordados tapan la unión.

FRANCISCA: No se nota nada.

FELISA: Luego de la Junta de Cofradías... el de la Dolorosa, el del Sepulcro, el del Cristo, el de...

FRANCISCA: Todos. Menos 2, todos.

FELISA: Menos la Verónica y la Soledad.

Mantener la tradición

GASPAR: I una altra cosa, tenen ara alguna associació, aquí en Sant Joan, d'això? Podrien fer aquí una associació de tot això i que no es perda.

FELISA: Crec que era amb Paco Seva, que vam fer 2 o 3 anys, que era una gracia... Posaven paradetes aquí, tu t'en recordes Pepita? Es posaven paradetes per a fer coquetes en la paleta, per a fer bunyols, per a fer bolillos, per a fer ganxo, el canyís este amb el que fan persianes de cordeta... Isidro Buades i jo fent canyís d'eixe allí sentats, fèiem varies coses. Això s'ha perdut.

GASPAR: Anem a escoltar també a ella, perquè ella... Viniste a San Juan en el 75?

CONSUELO: En el 75... Y yo he bordado mucho...

GASPAR: Pero ¿dónde aprendiste y cómo?

CONSUELO: Yo aprendí...pues de niña. Lo primero que aprendí, en el colegio, cuando íbamos las niñas y nos ponían por las tardes, por las mañanas hacíamos cosas de escritura.

GASPAR: ¿Dónde era?

CONSUELO: Yo soy de Jaén, de Marca, un pueblo.

GASPAR: ¿Y allí había tradición también?

CONSUELO: Allí no se hacía nada más que bordar. O la aceituna, coger la aceituna. Ahora aquello ya se ha puesto más industrial, pero antes las jóvenes, era bordar y bordar, y luego por la tarde nos sentábamos en la puerta y a hacer ganchillo o bolillos.

GASPAR: Y ¿se aprendía de madres a hijas, o había algún taller también allí en el pueblo?

CONSUELO: También había talleres, pero yo aprendí... Yo iba, cogía los dibujos y me los traía a casa. Lo primero que aprendí, en el colegio, se hacían bolsas de pan; se hacía ganchillo, mantelería, cosas de esas. Y luego, ya en casa, pues nos juntábamos las de más cerca por las tardes, en verano, y nos poníamos a hacer ganchillo, y así aprendí. Luego a mano y a máquina, todo esto ya es de máquina, y esto también.

GASPAR: Y cuando vino aquí a San Juan ¿siguió haciendo?

CONSUELO: Luego también bordaba colchas, que de una fábrica de bordados que había aquí, las antiguas sí que sabéis donde estaba, allí había un taller, y yo me traía los bordados a mi casa y hacía colchas y sábanas. Y esto punto de cruz, también tenía sábanas, esta mantelería es grande, y para hacer esos puntos de cruz... tela marinera. Y esto también, de una servilleta. Mira, la mantelería tiene mucho trabajo.

GASPAR: I esteu mantenint la tradició de brodar, o no? S'està transmetint a les netes, a les filles o als fills?

FRANCISCA: Jo tinc dos filles, i a una no li agrada, però a la major sí que li agrada.

GASPAR: Però continua la tradició?

FRANCISCA: Sí, sí, ella fa punt de creu, i ara s'està fent uns coixins brodats per al sofà. Eixa fa més; l'altra, la més xicoteta, no.

CONSUELO: La mía no, tiene mucho trabajo. Yo pinto también, a mi nieta le gusta la pintura, y a mi nieto, pero de bordados no. Quieren que se lo haga yo.